

MIHHAIL ZÕGAR

Impeerium peab surema

VE NE REVOLUTSIOONIDE AJALUGU
PORTREEDES 1900–1917

Vene keelest tõlkinud Erle Nõmm

Originaali tiitel:

Михаил Зыгарь

Империя должна умереть: История русских революций в лицах. 1900–1917.

Moskva 2017

Tõlgitud autori kohandatud käsikirjast.

Keeletoimetaja Piret Klaus

Terminoloogiline toimetaja Tiit Naarits

Kujundanud Villu Koskaru

© 2017 by Mikhail Zygar

Tõlge eesti keelde © Erle Nõmm ja Tänapäev, 2020

Trükitud Tallinna Raamatutrükikojas

ISBN 978-9949-85-702-9

Sisukord

Eesõna		7
1. peatükk	Tolstoi	11
2. peatükk	Witte	42
3. peatükk	Gotz ja Geršuni	71
4. peatükk	Struve ja Miljukov	103
5. peatükk	Aleksandra	134
6. peatükk	Gapon	163
7. peatükk	Dubrovin ja Gorki	200
8. peatükk	Stolõpin	241
9. peatükk	Djagilev	274
10. peatükk	Rjabušinski ja Gutškov	318
11. peatükk	Rasputin	352
12. peatükk	Kerenski	383
13. peatükk	Tsereteli	415
14. peatükk	Trotski	451

Eessõna

Olen ajakirjanik, mitte ajaloolane. Olen selle raamatu kirjutanud kõikide ajakirjanduse reeglite järgi: nii nagu kõik tegelased oleksid elus ja saaksin neid intervjuuerida. Umbes nõnda nagu eelmisegi raamatu „Kõik Kremli mehed”.

Õnneks on enamik minu peategelasi oma lood ära rääkinud – neist on jäänud järele üksikasjalikud päevikud, kirjad ja memuaarid, samuti ütlused ülekuulamistel. Kahjuks on paljud neist valetanud (eriti memuaarides), aga paljud valetasid siiralt, kahtlemata selles, et räägivad tõtt.

Minu peamine eesmärk on näha 20. sajandi alguse Venemaal tolle aja inimeste pilguga. Kui asusin raamatut kirjutama, polnud mul valmis vastust küsimusele, miks hukkus Vene impeerium. Mul polnud teooriat, mida oleksin soovinud lugejale tõestada ja mille nimel oleksin valinud fakte. Vastupidi, pidin palju vaeva nägema, et puhastada pilt eelarvamustest, kihistustest, stereotüüpidest, mis on jäänud kümnetest professionaalsetest ajaloolastest, kes on olnud veendunud, et revolutsioonid olid Venemaal ühtne ja vääramatu protsess.

Mu peategelased ei tea sellest midagi. Igaüks neist elab oma elu, aima-mata, et palju aastaid hiljem hakatakse teda pidama liivakübemeks või just vastupidi, ajaloolise protsessi liikumapanevaks jõuks.

Raamat saab alguse 19. ja 20. sajandi vahetusel. See on väga huvitav aeg. Paljud pealinna noored intellektuaalid – nullindate põlvkond – on veel apoliitilised, nad erinevad suuresti vanade dissidentide põlvkonnast. Nad peavad poliitikat millekski iganenuks, igavaks ja vanamoodsaks. Ent poliitika tungib

jõudsalt nende ellu, võimud sekkuvad loomevabadusse, keelates ja sulgedes kõik, mis pole neile meele järele. Nii saavad aegamisi alguse Venemaa ajaloo esimesed massilised protestimiitingud – see, kuidas neid maha surutakse, äratub nende vastu veelgi suuremat huvi. Mõne aasta jooksul tekib Venemaal kodanikuühiskond – aktiivne, nõudlik ja teadlik.

Venemaa intellektuaalid on nõrдинud töölisdemonstrantide mahalaskmisest 9. jaanuaril 1905. aastal – pärast seda levivad protestimeeleolud nii kiiresti, et tundub, nagu ei saaks neid enam millegagi vaos hoida. Loominguline klass nõuab ületülidisi valimisi, parlamendi loomist, sõnavabadust, võrdsust seaduse ees ja on kindel, et saavutab oma eesmärgid. Eufooria kestab peaaegu aasta: algul võimud justkui täidavad osa nõudmisi, aga hiljem murravad peaaegu kõiki oma lubadusi. Eilne optimism annab ühiskonnas maad rängale pettumusele. Venemaal keeratakse mutreid kinni, paljude arvates on aeg siit sääred teha.

Seda perioodi – 1905.-1914. aastani – peavad ühed tollased kaasaegsed kõige õnnelikumaks ajaks Vene impeeriumis, „rammusaks” kümnendiks. Teiste meelest on need repressioonide, valimistulemuste võltsimise, kohtute mõjutamise sünged aastad. Suure mõjuvõimu omandavad Venemaal usuradikaalid ja pimeduse jüngrid, kes nõuavad võimuesindajate või usklikke tundeid solvavate kultuuritegelaste karmi karistamist. Paljud intellektuaalid emigreeruvad ja jätkavad lõputuid arutelusid kodumaa saatusest juba Euroopas. Seal elavad ka tsaaripere ja õukonna liikmed, kes šokeerivad eurooplasi näilise rikkusega.

See ühtedele muretu ja teistele lootusetu elu lõpeb äkitselt – algab maailmasõda, mida keegi pole oodanud. Venemaale pole tragöödia isegi mitte sõda ise, vaid see, et riik, ametnike ja bürokraatide armee ei tule sellega toime. Kõik esimesed edusammud rindel leiavad lõpu korrupsiooni ja ebakompetentsuse tõttu.

Post factum on ajalugu alati väga loogiline. Tagantjärele tarkusega on näha salasepitsus, paljastatakse vandenõu, ilmneb kellegi kuri või hea tahe. Aga kui püüda ajalugu läbi elada samm-sammult, päev-päevalt koos selle osalisetega, pudenevad loogilised kontseptsioonid põrmuks. Miski ei näi ettemääratud. Kõik tegelased eksivad pidevalt. Keegi ei näe tulevikku ette isegi paari päeva jagu. Keegi ei suuda plaanida isegi omaenda elu, sest olud muutuvad kogu aeg ja sinust ei sõltu justkui midagi.

Taastades oma tegelaste maailmapilti või tegevusloogikat, ei püüdnud ma kirjutada Vene riigi täielikku ajalugu 1901.-1917. aastani. Mulle tundub, et Venemaa ajalugu on niigi keskendunud riigile, täpsemalt selle valitsejale. Oleme harjunud nägema oma ajalugu kui juhtide elulugude kogumit

ning selle tsaaride, peasekretäride ja presidentide korrapärase rea tagant ei paista üldse ühiskonda. Mida tahtsid inimesed? Mida nad kartsid? Mida nad tegid ja kavandasid? See kõik on minu jaoks olulisem kui Tsarskoje Selo või Kremli asukate otsused. See raamat on katse kirjutada Vene ühiskonna elulugu. Uurida, mida see püüdis ja miks pidi imperium selle surve all surema.

Olen valinud peategelasteks ühiskonna kõige säravamad kujud, avaliku arvamuse liidrid – mitte ainult poliitikud, vaid ka kirjanikud, ajakirjanikud, kunstnikud, jutlustajad.

See raamat pole hoopiski akadeemiline teos. Olen püüdnud kasutada keelt, mis tundub nüüdisaegne 21. sajandi alguse Venemaal, et lugejatel oleks lihtsam aru saada. Näiteks oli praegune „ministri asetäitja” sada aastat tagasi „ministri seltsimees”, samas kui „asetäitjal” oli sootuks teine tähendus – „järeltulija”. Teades selliseid peensusi, püüan ma lugejat mitte ära hirmutada ja teda ebaoluliste arhailiste üksikasjadega mitte üle koormata.

Lugeja huvides võtan endale vabaduse kasutada mitte ainult nüüdisaegset sõnavara, vaid ka tänapäevaseid geograafilisi nimetusi. Seejuures rikun ma väljakujunenud traditsiooni ja nimetan tegelasi nii, nagu nad nimetasid ennast ja üksteist, mitte nõnda, nagu neid on kombeks nimetada ajaloolises kirjanduses. Näiteks tutvustas inimene, keda tavaliselt nimetatakse Jevno Azefiks, ennast Jevgenina, aga suurvürst Aleksandr Mihhailovitši nimetati pereringis Sandroks ja nii kirjutab ta alla ka oma kirjadele.

Samal põhjusel – et rääkida lugejaga arusaadavas keeles – olen kõikidele rahasummadele andnud nüüdisaegse vaste. Tähtis on mainida, et need arvutused ei pretendeeri majandusuuringu täpsusele, vaid on mõeldud näitama ligikaudseid numbreid.

See raamat on tohutu hulga inimeste jõupingutuste tulemus. Eeskätt on need minu sõbrad ja kolleegid, kes töötavad minuga koos loomingulises stuudios Vaba Ajalugu. Kahe aastaga on meil õnnestunud luua project1917.ru – 1917. aastal kirjutatud päevikute, kirjade, memuaaride, artiklite unikaalne andmebaas. Kõik need materjalid on struktureeritud kui sotsiaalvõrgustik või tekstiseriaal, online-draama, mis võimaldab heita iga päev pilku 1917. aastasse ja näha maailma selle asukate pilguga.

Raamatut poleks sündinud toimetaja Karen Šainjani juhtimiseta, toimetaja Anna Šuri visa tööta, Pavel Krassovitski abita, kes tegi ära meeletu uurimistöo arhiivides, samuti Vera Makarenko organisaatoriandeta. Tahan tänada Aleksei Iljini ja kirjastust Alpina Publisher kannatlikkuse ja professionaalsuse eest. Olen piiritult tänulik Aleksandr Koljandrile, Jevgeni Aleksejevile, Mihhail Tšernomordikovile ja Georgi Makarenkole abi eest. Selle raamatu

kirjutamisel oli mul väga palju kasu imeliste ajaloolaste Kirill Solovjovi, Aleksei Kuznetsovi ja Boriss Kolonitski professionaalsetest nõuannetest.

Veel tahan ma väljendada toetust Kirill Serebrennikovile, kelle kaasaegne ja sõber mul on õnn olla. Ma ei tahaks, et see silmapaistev režissöör kordaks mõne mu raamatu kangelase saatust.

Lõpuks tahan pühendada selle raamatu oma tütrele Lizale. Loodan, et see pakub talle ja tema põlvkonnale huvi. Ja et nad suudavad vältida kõiki vigu, mida tegime meie ja meie eelkäijad sada aastat tagasi.

Mihhail Zõgar

1. PEATÜKK

Tolstoi

Uus sajand

24. veebruaril 1901. aastal avaldab ajaleht Tserkovnõje Vedomosti, tollase Vene õigeusu kiriku häälekandja, teksti „Püha Sinodi otsus krahv Tolstoi asjus”. Selles räägitakse kõige tuntuma vene kirjaniku kirikuvande alla panekust. Õigeusu kirik pole rohkem kui sada aastat kedagi kirikuvande alla pannud, kuigi 19. sajand polnud Venemaal põrmugi tasane ega jumalakartlik aeg. Nüüd aga otsustati nõnda.

Peterburi kogukond on šokeeritud säärasest arhailisest sündmusest 20. sajandi alguses. „Telegraaf peab vist esimest korda kogu olemasolu vältel edastama niisuguse sõnumi,” ironiseerib Tolstoi sõber, ajakirjanik ja kirjanik Vladimir Korolenko. „„Kirikuvanne”, millest teavitab telegraafitraat, on ajaloo sünnitatud paradoks 20. sajandi alguseks.”

Järgmisel päeval, 25. veebruaril avaldavad Tserkovnõje Vedomostis ilmunud teksti kõik ajalehed, kust Tolstoi saabki teada enda kirikuvande alla panekust. Ta on Moskvas oma Hamovniki mõisas. Krahv on abikaasa Sofja Andrejevna sõnul endast väljas ja kogu perekond segaduses: mida nüüd oodata?

Palju aastaid on Tolstoi elanud mitte seadusest väljaspool, vaid sellest kõrgemal. Tema raamatud on keelatud, nende avaldamise ja levitamise eest pannakse vangi ning saadetakse asumisele. Tolstoile kõige lähedasem inimene, tema armastatud õpilane, kirjastaja ja ustav abiline Vladimir Tšertkov on Venemaalt välja saadetud. Ent seni pole repressioonid Tolstoid ennast puudutanud, kuigi kirjanik on juba 72-aastane.

Formaalselt pole vene õigeusu kirik riigist eraldatud, see tähendab, et usust taganemine on riiklik kuritegu. Selle eest võidakse karistada ja seda tulebki teha ilmalike seaduste järgi: nt asumisele saatmise või isegi vanglakaristusega. Viimasel kahekümnel aastal on aeg-ajalt levinud kuuldused, et kirjanik kavatsetakse saata Suzdali kloostriisse, usukurjategijate vanglasse, kus istuvad näiteks vanausuliste kiriku kõrgemad vaimulikud. Kuid Tolstoid pole seni puutunud. Milliseid muutusi toob sinodi „otsus”, pole teada.

Varem arvati, et Tolstoi eest kostab imperaator Aleksander III, kes armastas lapsepõlvest saadik kirjaniku teoseid lugeda. Kuid tsaar suri juba seitse aastat tagasi, 1894. aastal, jõudmata 50. eluaastani. Küll aga on elus tema õpetaja, impeeriumi kauaaegne ideoloog Konstantin Petrovitš Pobedonostsev, Tolstoi eakaaslane (isegi aasta vanem) ja kirjaniku surmavaenlane. Uuele imperaatorile Nikolai II-le kõlbab Pobedonostsev vanaisaks, ta säilitab tsaari üle mõjuvõimu, sest oli temagi õpetaja.

Kuulnud sinodi otsusest, suundub krahv Tolstoi linna, kus toimuvad rahutused. Need pole seotud tema kirikuvandega: tudengirahutused algasid Moskvast ja Peterburis juba 1899. aastal, kui pealinna ülikooli rektor käskis saata poliitiliselt kõige aktiivsemad üliõpilased sõjaväkke. Teist aastat järjest puhkeb kahes pealinnas aeg-ajalt tudengisõda. Nii toimuvad praegugi, 1901. aasta veebruaris rahutused. Tolstoi jõuab Lubjankani ja satub nägema üliõpilaste kaklust politseiga. Uudis Tolstoi kirikuvandest on linnas juba levinud, kirjanik tuntakse kohe ära, üliõpilased võtavad ta vastu ovatsioonidega.

Kuid Tolstoi ei kuule tänaval ainult toetusavaldusi. Lubjanka väljakul hüütakse talle: „See on saatan inimesenahas!” „Rahvamassi meeleolu oli sedavõrd kahetine, et kui mõned väljendasidki oma sümpaatiat Tolstoile, siis teised ei varjanud oma vaenulikkust ja vihkamist. Tolstoi kiirustas voorimeest võtma ja sõitis ära,” kirjeldab seda päeva Moskva sandarm Aleksandr Spiridovitš. „Kui rahvamass koosneuks teistsugustest inimestest, siis on väga võimalik, et mind oleks läbi pekstud,” meenutab Tolstoi.

Kodus ootavad teda kirjad tundmatutelt. Avanud esimesed ettejuhtunud, mõistab ta: tagakiusamine on alanud. „Nüüd oled sa pandud kirikuvande alla, sind ootavad pärast surma igavesed piinad ja sa kõnged kui koer ... vana saatan, ole sa neetud!” „Kui valitsus sind ära ei korista, sunnime su ise vaikima.” „Mul on vahendeid, et hävitada sinusugune nadikael.” „Märkan pärast sinodi otsust sama-suguse õeluse tunnuseid ka mõningatel kohtumistel,” meenutas hiljem Tolstoi.

Koos sajatustega saabuvad õnnitlused, toetusavaldused, kuid nendega on Tolstoi erinevalt sajatustest harjunud ega tsiteeri neid päevikus.

Siseministerium keelab sinodi otsuse arutamise – saabuv vaikus sünnitab hulgaliselt kuulujutte. Vladimir Tšertkov on Inglismaal sõna otseses mõttes

hulluks minemas kuuldustest, et Tolstoi on vahistatud, ja külvab kirjaniku telegrammidega üle. Sofja Andrejevna kirjutab Peterburi metropoliidile Antoniusele, kelle allkiri seisab otsuse all. Tolstoi loeb jätkuvalt läbi kõik talle saabunud kirjad ja hoiab tähelepanelikult silma peal ka uudistel üliõpilasrahutustest.

Pobedonostsev jälgib, kuidas sinodi otsus sünnitab talle vastumeelse intelligentsi seas „raevupuhangu”, kuigi ametlikult on tsensuur kõik publikatsioonid sel teemal keelanud. Kära Tolstoi ümber tekitab äärmist rahulolematust isegi imperaator Nikolai II-s – tsaar ei armasta skandaale. Ta kutsub vana Pobedonostsevi välja ja küsib temalt ärritunult, miks ei peetud nõu imperaatoriga, enne kui otsustati Tolstoi kirikuvande alla panna. Sinodi ülemprokurör (sisuliselt kirikuminister) Pobedonostsev naeratab: kuidas siis nii, käisin, kandsin ette, näitasin „otsuse” projekti. Imperaatoril läks lihtsalt kõrvust mööda.

Kahte imperaatorit kasvatanud Pobedonostsev ei arva Nikolai II-st just kõige paremini. Ta meenutab tihti peale, et nooruses nokkis tsaar innukalt nina, kui talle püüti rääkida, kuidas funktsioneerib riik.

Vana prohvet

Kirikuvande ajaks on Lev Tolstoi positsioon kahtlemata hämmastav. Ta on 72-aastane, üks tuntumaid inimesi Venemaal ja viimased 20 aastat riigiga sõjalal olnud.

Juba 1880. aastal toimus temas vaimne pööre. „Isa õigeusk sai otsa ootamatult,” kirjeldab Tolstoi poeg Ilja. „Oli paastuaeg. Sel ajal valmistati isale ja paastuda soovijatele paastulõuna, väikestele lastele ning guvernantidele ja õpetajatele pakuti liharooga. Teener oli just toidud laiali kandnud, pani liua lihakotlettidega väikestele lauale ja läks alla, et veel midagi tuua. Äkki pöördub isa minu poole (istusin alati tema kõrval) ja ütleb, näidates liuale: „Iljuša, ulata mulle õige need kotletid. Ei, ma pole unustanud, ma ei paastu enam ja ära mulle paastutoitu enam telli.” Kõikide õuduseks ta sõi ja kiitis. Nähes isa sellist suhtumist, jahenes peagi ka meie suhtumine paastu ja palvemeeleolu asendus täieliku religioosse ükskõiksusega.” Nende paastu ajal söödud kotlettide mõju maailmakultuurile võib võrrelda ehk teesidega, mis Martin Luther naelutas 1517. aastal Wittenbergi kiriku uksele. Tolstoi alustas kristluse reformimist paastu eitamisega.

Õppinud ära vanakreeka keele, kirjutab Tolstoi vähem kui kahe aastaga (1880-1881) oma versiooni Uuest Testamendist: „Nelja evangeeliumi ühendus ja tõlge”. See on oma olemuselt psühholoogiline romaan noormees Jeesusest,

kes pole muidugi jumala poeg, lihtsalt ta ema Maarja jäi temaga käima peale mitte oma mehest Joosepist, vaid „teadmata kellest”. See pole peategelasele saladus ja põhjustab sügavat sisemist draamat. Kõik peategelase edasised vestlused saatanaga on Jeesuse sisedialoogid, tema vaidlus iseendaga. Tolstoi jätab tekstist välja kõik imed, sest ei usu neisse, ja lõpetab oma evangeeliumi Jeesuse surmaga ristil – ülestõusmisest ei saa juttugi olla. Kristus on Tolstoile tavaline inimene, seejuures moraalne eeskuju, õpetaja ja filosoof. Kristuse peamine õpetus on Tolstoi järgi inimesearmastus, oskus andestada ja loobumine vägivallast, mitte aga kiriku kombetalitused.

Tolstoi eitab kirikut kui sellist ja kõiki kiriku rituaale, sest tema meelest need ainult lahutavad kogu maailma rohkearvulisi kristlasi, ennast näeb ta universaalse, lisanditest vabastatud kristluse ühendaja ja loojana. Huvitav on see, et Tolstoi asendab oma evangeeliumis sõna „variserid” „õigeusklikega”, mis on sõnasõnaline tõlge.

Ta mõistab, et „Nelja evangeeliumi ühendust ja tõlget” ei saa avaldada Venemaal – raamat trükitakse Šveitsis. Venemaal ilmub see 1906. aastal ja ka siis mitte tervikuna. Pärast evangeeliumide tõlget kirjutab Tolstoi „Pihtimuse”, seejärel artikli „Milles seisneb minu usk?” ja muid religioosseid teoseid. Vaimne pööre muudab tema elu täielikult ja viib lahkkelideni abikaasaga: Sofja Andrejevna ei võta Tolstoi uut religiooni omaks, lakkab olemast tema loominguline kaaslane. Sellest hetkest saab kirjaniku vaimseks partneriks ja tema ideede peamiseks propageerijaks Vladimir Tšertkov. Tšertkovi ja Sofja Tolstaja vastastikune armukadedus ja vihkamine saavad alguse 1880-ndatel ja kestavad kogu elu.

Muutub Tolstoi suhtumine loomingusse ning oma positsiooni ja edusse. Ta annab enne 1881. aastat ilmunud teoste autoriõigused perekonnale, aga kõike, mis on kirjutatud hiljem, nimetab ühisvaraks ega nõua nende eest honorari. Kõike, mis on ilma valgust näinud varem, sealhulgas „Sõda ja rahu” ja „Anna Kareninat”, peab ta vähem oluliseks. Palju aastaid hiljem vastab Tolstoi Jasnaja Poljana külalise vaimustusele romaani teemal nii: „See on sama, kui öelda Edisonile „Ma pean teist väga lugu, sest te tantsite hästi masurkat””. Krahv peab tähelepanu väärivateks ainult oma religioosseid teoseid.

Just religioossed teosed teevad Tolstoist pörandaaluse kirjaniku – teda ei tohi enam Venemaal avaldada, kuid tema õpetus levib sellest hoolimata. Sagenevad juhtumid, kui kutsealused keelduvad teenimast sõjaväes, selgitades, et nad on Tolstoi järgijad ja vägivald on vastuolus nende usuliste veendumustega. Tolstoilaste arv kasvab aastast aastasse, kuigi riik neid vaenab.

Kuid Tolstoid ennast ei puututa. Selline olukord teeb kirjaniku väga kurjaks: kõik ümberkaudsed on löögi all, tema on aga justkui vaakumis. Ta kannaks

ka ise rõõmuga karistust. 1890. aastal vestleb Tolstoi oma veendunud vastase usufilosoof Konstantin Leontjeviga. „Kahju, Lev Nikolajevitš, et minus on vähe fanatismi,” pahandab Leontjev. „Peaksin kirjutama Peterburi, kus mul on sidemeid, et teid saadetaks Tomskisse ega lubataks krahvinnal ega tütaridel teid vaatamas käia ning et teile saadetaks vähe raha. Te olete väga kahjulik.” „Kulla Konstantin Nikolajevitš!” vastab kirjanik. „Kirjutage, jumala pärast, et mind saadetaks asumisele. See on minu unistus. Teen kõik, mis võimalik, et kompromiteerida end valitsuse silmis, ja pääsen ikka terve nahaga. Palun teid, kirjutage.”

Tolstoid kaitseb repressioonide eest Aleksander III ise, kes nii hindab kirjaniku loomingut kui arvab ka igati mõistlikult, et märtriseisus aitaks ainult kaasa tema ideede levikule. Tolstoid ei avaldata, kuid tema populaarsus kasvab tänu ühiskondlikule tegevusele ikkagi. 1891. aastal algab Kesk-Venemaal nälg. Tolstoi sõidab Rjazani kubermangu ja avab seal tasuta sööklad, kogub hiigelsuuri summasid nälgijate abistamiseks. Ühe retke ajal avastab ta, et kohalik vaimulik esineb raudteejaamas nälgivate talupoegade ees ja veenab neid keelduma Tolstoi abist, sest too olevat Antikristus. Algul talupojad keelduvadki: „Mine, mine, emake, oma leivaga, meile pole Antikristuse almust vaja,” meenutab Tolstoi tütar Tatjana nälgijate sõnu. Siis aga veenduvad talupojad, et Tolstoi ei taha neid hukka saata, ja hakkavad krahvi sugulastelt küsima, miks vaimulikud teda Antikristuseks nimetavad.

1897. aastal toimub Venemaal rahvaloendus ja mitu tuhat inimest nime-tavad end tolstoilasteks. Õpetuse pooldajad on kuulutatud kahjulikuks sektiks. Võitluse etteotsa asub kõikvõimas kirikuminiister Pobedonostsev ise, kuid ta ei saa vihatud krahviga midagi teha. Ta võib parimal juhul tsenseerida tema teoseid, põrkudes aeg-ajalt imperaatori enda vastuseisule: Aleksander III lubab Pobedonostsevi otsusest hoolimata avaldada tsensuuri keelustatud jutustuse „Kreutzeri sonaat”. Pobedonostsevil õnnestub ära keelata lavastus „Pimeduse võim”, kuigi Aleksander III oli näinud selle proovi Aleksandra teatris ja see oli talle meeldinud.

Mõtted unelmad

Kuid 1894. aastal Tolstoi soosija Aleksander III sureb. Tema järeltulija Nikolai II on 26-aastane, teda ei huvita ei poliitika ega eakas Tolstoi ja tolle eakaaslane Pobedonostsev, kes ärritab ja hirmutab noort imperaatorit. Nikolai pole Pobedonostsevilt just palju õppinud: näiteks on ta selgeks saanud, et tsaari võim on jumalast, aga igasugune konstitutsioon saatanast.

Nikolai II valitsusaeg algab skandaaliga. Pärast kroonimist võtab tsaar vastu kubermangude delegatsioone. Kohtudes alamatega Tveri kubermangust, kannab ta ette valmiskirjutatud kõne, milles öeldakse, et kõik ühiskonna lootused osaleda riigi juhtimises on „mõttetud unelmad”.

Peterburi seltskond peab tsaari programmilist avaldust kahetsusväärseks arusaamatuseks, aga Tolstoi on nõrдинud. Ta kirjutab artikli „Mõttetud unelmad” – seal avaldub tema poliitiline positsioon ilmselt kõige täielikumalt; artikkel on noore imperaatori suhtes väga järsk ja solvav.

Mõistes hukka „noorhärja nahaalsuse”, jõuab Tolstoi järeldusele, et monarhia kui selline on Venemaale ohtlik: „Venemaa on suur riik, kus elab üle 100 miljoni inimese, ja seda riiki juhib üks inimene. See inimene määratakse juhuslikult, ei valita mitte kõige parematest ja kogenumatest kogenuim ja juhtimisvõimelisim, vaid see, kes sündis enne teda riiki juhtinule kõige varem ... Ükski arukas inimene ei istu tõlda, veendumata, et kutsar oskab juhtida, ega raudteerongi, kui masinist ei oska sõita, vaid pukis on kõigest mõne meelest kunagi sõita osanud kutsari või masinisti poeg; veel vähem lähete sõitma laevaga, mille kapteni juhtimisõigus seisneb ainult selles, et ta on kunagise laevajuhhi lapselaps. Ükski mõistlik inimene ei usalda ennast ja oma perekonda selliste kutsarite, masinistide, kaptenite kätte, aga me kõik elame riigis, mida juhivad piiramatu ainuvõimuga mitte ainult halbade valitsejate pojad ja lapselapsed, vaid isikud, kes on näidanud oma võimetust inimesi juhtida.”

Monarhialt liigub Tolstoi ametnike juurde ja jõuab järeldusele, et Venemaad juhib ametnike armee, mitte imperaator.

Artikli lõpetuseks nimetab Tolstoi ametniku nime, kes teda kõige rohkem ärritab: Pobedonostsev. Ta on režiimi sümbol, „uimastab ja hukutab rahvast”. See on riigile uus väljakutse; Tolstoi püüab justkui nimme võimu haavata ja karistust ära teenida. Kuid võim ei reageeri endiselt kuidagimoodi.

Suur ümberasumine

Nikolai II valitsemise algusaastatel alustab Tolstoi kõige võimsamat ühiskondlikku kampaaniat talle vaimset väga lähedase kristliku sekti duhhobooride toetuseks: nood eitasid õigeusu kombetalitust ja igasugust vägivalda. 1895. aastal koguvad duhhoboorid Thbilisi lähedal kokku nende valduses olevad relvad, protestides sunniviisilise armeeteenistuse vastu, ja panevad need põlema. Duhhoboore represseeritakse pärast seda veel karmimalt: neid pannakse vangi, saadetakse distsiplinaarpataljonidesse ja asumisele.